

נושה נועז: שינויים בנוצב היישוב היהודי בארץ-ישראל באנוצע הנואה הי"ט

סברה מקובלת היא שמצב היהודים שישבו משך דורות בקיסרות העותומאנית, ובכלל זה בארץ-ישראל, טוב היה ביחס יותר מזה של אחיהם באירופה הנוצרית. ואכן ניתנה לקהילות היהודיות במדינה המוסלמית-העותומאנית מידה ניכרת של אוטו-נומיה במסגרת משטר ה"מילת"—בעניינים של עבודת-אלוהים, דיני אישות, חינוך וכיוצא באלה. בני קהילות אלו הועסקו במינהל הממשלתי—מהם בעמדות בכירות—כמו גם במסחר ובמלאכה, וכן עשו חיל מבחינה כלכלית.

אולם תנאים אלה הם רק צד אחד של המטבע. בהרבה מובנים היה מעמדם של היהודים רופף. בדומה לנתינים הנוצרים היו היהודים נתינים נחותים במדינה המוסלמית-העותומאנית, שהיתה מבוססת על עקרון העליונות המוסלמית. הללו נחשבו בגני-חסותה של המדינה (דיימי) והוצרכו לשלם מס-גולגולת מיוחד (ג'יזיה) בעד חסות זו וכאות למעמדם הנחות. בתי-הדין לא היו מקבלים את עדותם נגד מוסלמים ואם נרצח יהודי, או נוצרי, עלידי מוסלמי, בדרך-כלל לא היה זה האחרון נדון למיתה. מלבד זאת לא היו יהודים ונוצרים כשרים להתמנות למשרות גבוהות בממשל, נאסר עליהם לשאת נשק (ובעצם לשרת בצבא), לרכוב על סוסים בערים וללבוש לבוש מוסלמי. בדרך-כלל גם לא היו רשאים לבנות או לשפץ בתי-תפילה ולעתים קרובות היו נתונים לדיכוי, נגישות והתעמרות מצד השלטונות המקומיים כמו גם מצד האוכלוסיה המוסלמית.

כמה מאות שנים, עד לשנות ה-30 למאה הי"ט, חיו היהודים בארץ-ישראל העותומאנית בתנאים דרם-שמעיים ומסופנים מעין אלה. רק בשנות ה-40 וה-50 למאה הי"ט התיצב מעמדם זו פעם ראשונה ומעט-מעט השתפר והיה אפילו בטוח יותר מזה של נתינים נוצרים. תמורה מעמיקה זו איפשרה ליהודי ארץ-ישראל להגדיל את מספרם במידה ניכרת בתוספת כוח-אדם מאירופה, ודבר זה שוב ביצר את מעמדם בארץ.

ה שלטון המצרי

היישוב היהודי בארץ-ישראל ובסוריה גם יחד מנה בראשית המאה הי"ט כ-25,000 —רובם "ספרדים", יוצאי יהדות ספרד ובני משפחות מקומיות עתיקות, בחלקם הגדול נתינים עותומאניים. היתר היו "אשכנזים"—יהודים מיוצאי מורחה ומרכזה של אירופה—שבאו לארץ-הקודש משך כל התקופה העותומאנית וקצתם הוסיפו להתזיק בנתינותם הקודמת. רוב היהודים ישבו בערים—כמחציתם ב"ארבע הארצות", ירושלים, חברון, צפת וטבריה, ומחציתם בערי סוריה, חלב (ארם-צובא), דמשק, ביירות וטריפולי.

מצב היהודים (והנוצרים) במקומות אלה הוסיף להיות בלתי־יציב ונטול־כטחון. בדרך־כלל, משך שלושת העשורים הראשונים למאה—זאת חרף נסיונותיו של המתקן הגדול, השולטן מחמוד השני, לשפר את מצבם של נתיניו הלא־מוסלמים ברחבי הממלכה. השליט הראשון שהצליח ממש לשפר את מצבם של הנתינים הלא־מוסלמים בארץ־ישראל ובסוריה—בפרט הנוצרים—היה המצרי אבראהים פחה, שכבש את גלילות סוריה ומשל בהם מ־1831 עד 1840. תחת שלטונו זכו הנוצרים זו פעם ראשונה לשוויון גמור ולמלוא בטחון החיים, הרכוש והכבוד.² שוב לא היו נתונים לדיכוי ולנגישות מצד נכבדים מוסלמים אף לא להתנפלויות והתקפות של המוני מוסלמים מוסתים. קהילות נוצריות הורשו לבנות ולשפץ ללא הגבלה את בתי־התפילה שלהם, ונציגייהן השתתפו בעבודתן של המועצות המקומיות שהוקמו זה מקרוב (מג'ליס) יחד עם נציגים מוסלמיים. ולא עוד אלא שבעניינים מסוימים אף עלו זכויותיהם החדשות של הנוצרים בני־המקום על זכויות המוסלמים; פטורים היו, למשל, מחובת הצבא וניתנה להם אפילו עדיפות במינויים במינהל הציבורי.³

יהודי ארץ־ישראל וסוריה לא נהנו מאותם תנאים כנוצרים או כמוסלמים. עם זאת אין ספק שהוטב מצבם לעומת העבר. כפעם־בפעם הורשו לשפץ בתי־כנסת ישנים או להקים חדשים;⁴ יהודים יוצגו גם הם במועצות המקומיות וניתן להם רשמית מעמד שווה בבתי־הדין האזרחיים החדשים.⁵ נכבדים מוסלמיים נצטוו בתוקף לא להטיל על יהודים מסים וארנונות שלא־כחוק, ומספר מוסלמים מפשרוטי־העם, כמו גם כמה חיילים מצרים, נענשו קשה על שהתעללו ביהודים.⁶

עם זאת יש לציין כי הצעדים שנקטו להגנה על היהודים היו רק בחלקם פרי יזמתו ורצונו הטוב של השלטון; בעיקר היו תוצאה מהתערבות ולחץ מצד הקונסולים האירופיים. כמו שאמרו היהודים עצמם: "לולא השגחת הקונסולים אזי גוענו ואבדנו כולנו, כי הגויים רוצים רק לאכול את ישראל ולהעליל עליהם".⁷

אך לא הקונסולים ולא השלטונות לא יכלו למנוע את כל הפגיעות ביהודים, במיוחד בערים הקטנות. לא די שלפרקים היו מוסלמים ונוצרים מבני־המקום כמו גם חיילים מצרים מתעללים ביהודים ויורדים לחייהם; למעשה, ידעה התקופה הקצרה של השלטון המצרי כמה מן ההתפרצויות האנטי־יהודיות הקשות ביותר בהיסטוריה החדשה של ארץ־ישראל וסוריה. בחברון, למשל, נטבחו יהודים רבים ב־1834 על־ידי חיילים מצרים שבאו לדכא מרידה מוסלמית מקומית.⁸ אותו זמן לערך נפרצו בתים וחנויות של יהודים בירושלים ונבזזו על־ידי מתמרדים מוסלמים מקומיים שהשתלטו על העיר.⁹ בדומה לכך הותקפו יהודי צפת באכזריות על־ידי איכרים מוסלמים מן הסביבה ב־1834 ושוב ב־1837 (אחרי הרעש בצפת).¹⁰ ולבסוף, ב־1840 היו יהודי דמשק קרוב ל"עלילת־הדם" המשוקצת שהעלילו עליהם נוצרים מקומיים (ועמהם הקונסול הצרפתי). בעקבות כך נאסרו ועונו כמה יהודים חשובים מיהודי המקום, ואחדים מהם מתו בעינויים; עוד רבים הושמו אחרי־כן בכלא, בעוד בדמשק ובכמה מערי ארץ־ישראל נתונים היהודים לרדיפות רציניות מצד נוצרים ומוסלמים כאחד.¹¹

1840—נקודת-המפנה

שנה זו עצמה היתה גם ראשיתה של תקופה חדשה ומאושרת יותר בתולדות היהודים בסוריה ובארץ-ישראל: בעשרים השנים הבאות ולאחריהן חל שיפור ניכר במצבם ובמובנים רבים טוב היה מכל שהיה אי-פעם תחת השלטון העותומאני. קודם-כל, הרי "עלילת דמשק" ותוצאותיה החמורות הסבו את תשומת-לבם של היהודים במערב-אירופה לשפל-מצבם של אחיהם במזרח. מנהיגים יהודיים בצרפת—כגון אדולף כרמייה, שלמה מונק ובית רוטשילד, וכן המנהיג היהודי-האנגלי הדגול סיר משה מונטיפיורי—ניגשו כולם לחלץ את יהודי דמשק מצרתם. מנהיגיהם של יהודי אירופה עשו, למשל, מאמצים גדולים לשדל את מוחמד עלי—הן במישרים הן על-ידי ממשלותיהם—לעיין מחדש במשפט נגד היהודים. מוחמד עלי השיב אמנם את פניהם, אך בספטמבר 1840 פקד להוציא את האסירים היהודים לחפשי.¹² ב-6 בנובמבר 1840, בעוד צבא עותומאני מגרש בעזרת הבריטים את חיילי מצרים מסוריה וארץ-ישראל, הוציא השולטן עבד אל-מגיד, לבקשתו של סיר משה מונטיפיורי, פירמאן קיסרי לטובת יהודי דמשק. הפירמאן הכחיש והוקיע את עלילת-הדם נגד היהודים של דמשק (ורודוס) והדגיש כי "ההאשמות נגדם ונגד דתם אינן אלא דיבה". ועוד נאמר בפירמאן כי "בהתאם לחטי-שריף שהוכרז בגולח'אנה, תקבל האומה היהודית אותם יתרונות ותנפה באותן זכויות מיוחדות כשאר האומות המרובות המקבלות את מרותנו. האומה היהודית תקבל חסות והגנה".¹³

עמדה דומה לזו ביטאו עוד צווים קיסריים ששוגרו לשלטונות העותומאניים בסוריה ובארץ-ישראל ב-1841: בפקודה אחת, למשל, שעסקה בהגנה על הקהילות הנוצריות, התיחס השולטן במיוחד לצורך להגן גם על היהודים.¹⁴ אותה שנה נתמנה החכם-באשי (הרב הראשי) היהודי הראשון—רבי אברהם חיים גאגין—בירושלים על פי צו קיסרי שהעניק לו מעמד רשמי ומרות ניפרת על בני קהילתו בענייני דת ואישות.¹⁵ פירמאן נוסף משנת 1841 עסק בשמירה על זכויות היהודים במנגנון הממשלתי,¹⁶ ואותה עת לערך חזר רפאל פרחי למלא את תפקידו הבכיר כשולחני (צ'ראף) של האוצר הגלילי בדמשק, ונתמנה חבר במועצה הגלילית העותומאנית החדשה.¹⁷

אכן, בארץ-ישראל לא תפסו יהודים אותן עמדות ציבוריות וכלכליות כבסוריה. רק מעטים מהם הועסקו במנגנון הממשלתי, בעיקר במשרות נמוכות;¹⁸ וזאת לפחות משום שמחוזות ארץ-ישראל נחשבו שניים או שלישיים בדרגה במינהל הגלילי העותומאני. מחוזות אלה כפופים היו לגלילות (אייאלת) של דמשק וביירות ולא נזקקו להרבה פקידים-ממשלה בכירים. ירושלים, העיר החשובה ביותר בארץ-ישראל, הועלתה רק לזמן קצר ב-1854 לדרגת גליל, ואילו עכו, שהיתה פעם מרכז האייאלת של צידון, שרויה היתה בירידה מהירה לאחר שהועבר המרכז הגלילי לביירות.¹⁹ היישוב היהודי בעכו ממילא כבר נידלדל בעקבות הוצאתו של חיים פרחי להורג על-ידי עבדאללה פחה ב-1820.

בדומה לכך כמעט לא היה בארץ-ישראל אף יהודי העוסק בסחר בינלאומי, ולו רק משום שלא שכנה הארץ על נתיבי הסחר הבינלאומיים. כמה סוחרים ושולחנים

יהודים, רובם בירושלים, עסקו במסחר מקומי, אך הם סבלו מתחרות נוצרית וממילא היה מחזורם הכספי מצומצם בגלל מיעוט הפעילות הכלכלית בעיר ורמת-חייהם הנמוכה של תושביה. מטעמים אלה היה מספר ניכר של חנוונים ורוכלים יהודים יכול להתפרנס רק בדוחק ולפרקים נזקקו הללו לנדבות הציבור ("חלוקה"), אשר להרבה יהודים אחרים היו מקור ההכנסות היחיד.²⁰ לכן היו כל פיגור בבואן של הנדבות מאירופה או כל עלייה במחירי המזונות מביאים על רובם של יהודי ירושלים רעב, חרפה ואפילו מיתה; ואכן אירעו מקרים מעין אלה לעתים מזומנות במשך המאה ה־19.²¹

אולם מעט-מעט גדל מספרם של יהודי ירושלים שלמדו "לעבוד לפרנסתם ולא להיות תלויים למחייתם אך ורק בנדבות מאירופה."²² יהודים רבים יותר ויותר החלו למצוא פרנסתם כאומנים, בעלי-מלאכה ואפילו פועלים חקלאיים, וקצתם קיבלו הכשרה ועבודה בסדנות ובמפעלים השונים שהוקמו על-ידי סיר משה מונטיפיורי ובחלקם גם בידי הקונסול גיימס פין, בשנות ה-40 וה-50. סיר משה, למשל, הקים בירושלים בית-אריגה ועזר למשפחות יהודיות בגליל לעסוק בחקלאות. הקונסול פין העסיק יהודים בחקלאות בשתי חוות ליד ירושלים.²³ ב-1857 אפילו הציע פין לממשלת בריטניה תכנית "לשדל יהודים במספר רב להתישב כאן [בארץ-ישראל] כחקלאים על האדמה". פין סבור היה כי היהודים המתאימים ביותר למפעל יהיו יהודים רוסיים שהיו באים אז לארץ-ישראל "לא כפי שהיו באים לשעבר, זקנים ותשושים, אלא אנשים בריאים וחסונים: אנשים הרגילים בעבודה תחת כיפת השמיים".²⁴

השינויים באופי היישוב היהודי בארץ-ישראל אכן קשורים היו בתהליך נרחב יותר שחל אותה תקופה, כלומר לבואם של הרבה יהודים מאירופה (בפרט מרוסיה) לארץ-ישראל. הללו התישבו בעיקר בירושלים, וכך גדל היישוב היהודי בעיר מ-5,000 לערך ב-1839 עד 10,000 לערך בשלהי שנות ה-50, כמחצית מכלל התושבים. אותה תקופה גם החלו יהודים לרכוש קרקעות ובניינים בירושלים ומסביבה ונוכחותם בעיר התחזקה עוד יותר.²⁵

שיפורים בראשית תקופת התנוזימאט גלוי-וברור כי גידולו והתבססותו של היישוב היהודי בירושלים ובארץ-ישראל באמצע המאה ה־19 לא היו רק תוצאה מן הכיסופים הדתיים המסורתיים של היהודים לארץ-ישראל. הדבר היה גם תוצאה מן התנאים החדשים שנוצרו בארץ-ישראל אותה תקופה, תנאים שסייעו ליצב ולשפר גם את מצב התושבים היהודיים הוותיקים באיזור.

תופעה אחת עיקרית המשקפת את השיפור במצב היתה העלייה בבטחונם של היהודים משך התקופה הנדונה. אמת שעדיין היו יהודים כפעם בפעם קרבנות לעלבון ולהתנפלות מצד שכניהם המוסלמים כמו גם מצד חיילים ושוטרים.²⁶ מקרים כאלה אירעו במיוחד בעיירות כגון חברון וצפת, שהרבה מיהודיהן היו נתיני-חץ.

במקומות אלה הוסיפו לסבול, במיוחד משך שנות ה-40, דיכוי ונגישות מצד נכבדים מוסלמים מקומיים וכמה מפקידי הרשות. הנוסע היהודי בנימין השני, שביקר בארץ-ישראל ב-1847, מביא תיאור עגום למדי של מצב אֶחיו היהודים:

"סבל ויגון נורא סר צלם מעליהם. אין להם שום מגן ומחסה. נתונים בידי שוטרים והפחות לעשות בהם כטוב וכישר בעיניהם... משלמים מסים ממסים שונים חדשים לבקרים רכושם לא בידם ולא מעיזים להתלונן ולצעוק חמס מפחד נקמת הערבים.

חייהם גם כן תלויים מנגד ונתונים בסכנת מות יום-יום".²⁷

אף-על-פי-כן, בהשוואה לעבר הוטב מצבם של יהודי ארץ-ישראל בהרבה, וברבות הימים השתפר עוד יותר. תיאורים משנות ה-50 מעידים, למשל, כי "היהודים... זוכים ליתר התחשבות מצד המושלים המקומיים בארץ-ישראל" ו"דיכוי מצד המושלים התורכיים... פסק לגמרי... כמעט".²⁸

עוד ביטוי לשיפור, מחוץ לבטחון הפיזי היחסי, היה בכך שמשך תקופת התנוימאת הראשונה נהנו היהודים מחופש דתי גדול יותר. להלכה זכו היהודים (והנוצרים), על-פי צווי התנוימאת, למלוא חופש הפולחן. הח'ט' של 1856, וכן עוד הרבה פירמא-נים שנשלחו לגלילות סוריה הן לפני 1856 הן לאחר-מכן, עמדו על הגשמתו של אותו עקרון וקבעו שהפרתו היא עבירה בת-ענשים.²⁹ אך למעשה, אף כי גדל הרבה החופש הדתי של היהודים בארץ-ישראל, עדיין רחוק היה מן השלמות, בעיקר בגלל התנגדות עזה מצד המוסלמים. שמרנים שבמוסלמים מונעים היו לפרקים את הקמתם או שיפוצם של מקומות-פולחן יהודיים (ונוצריים), סוגרים אותם בכוח-הזרוע או הופכים אותם למסגדים.³⁰

עם כל זאת היה מספר ניכר של בתי-כנסת ושאר מוסדות דתיים שנבנו או שופצו על-פי רשיון מקושטא; לפחות בית-כנסת אשכנזי אחד בירושלים אפילו נבנה על-פי התכניות של ארדיכל השולטן, ותחת השגחתו.³¹ היהודים העותומאניים המקומיים (בדרך-כלל ספרדים), שהיו מופרים רשמית על-ידי השלטונות כ"מלת", הוסיפו ליהנות מאוטונומיה מרובה בתוך קהילתם בעניינים של חינוך, פולחן דתי ושיפוט בענייני אישות. הרבנים-הראשיים בירושלים ובדמשק וכו' בדרך-כלל להוקרה רשמית מרובה מצד השלטונות ונציגיהם היו חברים על-פי חוק במועצות המינהליות של גלילותיהם.³² גם בערים אחרות ברחבי סוריה וארץ-ישראל היו יהודים מיוצגים במור-עצות המקומיות והגליליות, עובדה המציינת את השיפור שחל במעמד היהודים גם בחיי הציבור.

אין להכחיש כי בשנות ה-40 עדיין רחוקים היו היהודים (והנוצרים) בארץ-ישראל ובסוריה מהיות שותפים שווים בחברה המדינית המקומית. למרות צווי התנוימאת, שהבטיחו את השוויון בין לא-מוסלמים למוסלמים, הוסיפו ה"ד'ימים" להיות נחותים למעשה לפני החוק של המדינה ומוסדותיה. עדיין היו חייבים במס-הגולגולת (ג'יזיה) המשפיל—או, מ-1855, ב"בדל", (מס-פטר-חובה מן השירות בצבא). עדותם נגד מוסלמים היתה פסולה-בתכלית ב"מחכמה" (בית-הדין המוסלמי) ובתי-הדין העותומאניים החילוניים החדשים למיניהם היו פוסלים עדות כזאת לפעמים. בדומה לכך

היו יהודים (ונוצרים) מופלים לרעה במשפטים שהובאו לפני המג'ליסים; אפילו ציריהם במועצות האלו זכו בדרך-כלל לזילזול, ולפעמים להתעללות, מצד עמיתיהם המוסלמים.³³

ואולם, מצד שני, עצם נוכחותם של צירים יהודים במועצות מקומיות היה בה משום התקדמות במעמד היהודים בהשוואה לימי השלטון העותומאני בעבר. יתר על כן, בכמה מקומות, או בצל שלטונם של פחוות ידידותיים, זכו צירים יהודים במג'ליסים למעמד הוגן וליחס של כבוד אף הורשו לקחת חלק פעיל ונכבד בעבודתה של המועצה. בירושלים זכה אחד החברים היהודים במג'ליס משך שנות ה-50 למעמד נכבד במועצה ונהנה מתמיכתו ואמונו של הפחה.³⁴ אפילו במערכת השיפוט החלו היהודים במועצת שנות ה-50 לזכות ליחס טוב וצודק יותר, ולעתים קרובות נתקבלה עדותם נגד מוסלמים בבתי-הדין העותומאניים החילוניים החדשים.³⁵

בהתחשב בכל השינויים האלה אפשר אפוא להגיע לכלל מסקנה שבאמצע המאה הי"ט היה מצב היהודים בארץ-ישראל (ובסוריה) משתפר-והולך בהדרגה בשטחי החיים השונים: בתחום הדת, בתחום החברתי-הכלכלי, בתחום המדיני ובתחום הבטחון האישי.

אין ספק ששינויים חשובים אלה חפפו את הריפורמות של התנוזימאת, שמטרותיהן המוצהרות היו שוויון מדיני גמור ומלוא החופש הדתי, הבטחון האישי והרווחה הכלכלית לכל הנתינים העותומאניים—יהודים, נוצרים ומוסלמים. אך כידוע לנו הרי רבות מן הריפורמות העותומאניות נשארו בגדר אות מתה; באשר ליהודים הוגשמו רק קצת מן המטרות המוצהרות.

מה היו אפוא הגורמים שסייעו להתקדמות במצבם של היהודים בארץ-ישראל העותומאנית?

החסות הזרה

אחד הגורמים העיקריים היה הלחץ וההתערבות, במישרים כמו גם בעקיפים, מצד הקונסולים האירופיים, ובפרט הבריטיים, לטובת היהודים. כידוע, היו רבים מיהודי ארץ-ישראל (ואחדים בסוריה) נתיניהן של ארצות אירופיות, בפרט של רוסיה, פרוסיה, אוסטריה וצרפת. ואולם לא כל הקונסוליות של הארצות הללו היו מעוניינות או מוכנות לתת הסות לנתיניהן היהודים בגלילות השולטן. מר פיין, הקונסול הבריטי בירושלים, כתב כי "צד המיוחד לקונסוליות הצרפתיות, ככל שעקבתי אחריהן, הוא זה שתמיד הן מגלות רצון עז להיפטר מנתינים יהודים".³⁶ אמירה זו מבוססת היתה בחלקה על המכתב הבא מאת מר אומאן, סגן-קונסול של צרפת בחיפה:

"לפי פקודות האדון הקונסול הכללי של צרפת בביירות, כל היהודים יוצאי אלג'יריה הגרים בארץ מזה 5 שנים כלולים בסוגם של אלה ששוב אינם זכאים לחסות הצרפתית".³⁷

יתר על כן, כמה קונסולים צרפתיים אכן נקטו עמדה של איבה כלפי היהודים בארץ-ישראל ובסוריה; הדוגמה המשוועת ביותר היתה התנהגותו של מר ראטי

מנטון, הקונסול הצרפתי בדמשק, בפרשת "עלילת-הדם" של 1840. מטעמים דומים לא היו הקונסולים הרוסיים להטים להגן על נתיניהם היהודים ושמחים היו להעבירם לחסותה של בריטניה. ואולם ב־1857 שינתה ממשלת רוסיה לשעה את מדיניותה כלפי נתיניה היהודים בארץ־ישראל: היא פקדה על הקונסולים שלה בארץ־ישראל לגלות "את רצונם הטוב גם כלפי יהודים רוסיים ופולניים, אחד מיסודות האוכלוסיה ששמטנו אותם מידינו בזמן האחרון בניגוד לכל הגיון".³⁸ אותו זמן לערך איפשרה הממשלה ליהודים יוצאי רוסיה נסיעה זולה באניות רוסיות שהיו מפליגות לארץ־ישראל ומביאות עולי־רגל נוצריים מרוסיה.³⁹

אף־על־פי־כן רוב־רובם של היהודים הרוסיים בארץ־ישראל מעדיפים היו את החסות הבריטית ואילו יהודים אחרים, נתיני אוסטריה ופרוסיה, נוח היה להם להישאר תחת חסות הקונסולים שלהם.⁴⁰ וזאת משום שאותם קונסולים, ובפרט הבריטים, גילו ענין פעיל ברווחתם של היהודים ובדרך־כלל היו משתדלים להגן על בני־חסותם היהודים ולעזור להם. למשל, הקונסולים האנגליים, שרבה היתה השפעתם בדרך־כלל על השלטונות העותומאניים, מגינים היו על יהודי המקום מפני רדיפות מכל הסוגים—דתיות, כלכליות ומדיניות. הם עזרו לילדים יהודים שנאלצו לקבל עליהם את דת האסלאם לשוב אל בתיהם ואל אמונתם;⁴¹ הם הזימו עלילות־דם של נוצרים ומוס־למים על יהודים;⁴² והם הביאו לידי הענשתם של פקידים־ירשות שהתעמרו ביהודים.⁴³ הם אף סייעו ליהודים להשיג רשיונות לבניית בתי־כנסת חדשים,⁴⁴ או שעזרו, כפי שכבר צויין, להכשיר יהודים לעיסוקים יצרניים שונים.

אחדת הבריטים ליהודים בארץ־ישראל מבוססת היתה בחלקה על מניעים הומאניטאריים אך בעיקר על מטרות מדיניות, כלומר טיפוח יסוד ידידותי כמושא לחסות ולהתערבות בגלילות העותומאניים. מלבד זאת גם ראה הרון פאמרסטון ביהודים יסוד מועיל ויצרני שיוכל לתרום לפיתוחה של ארץ־ישראל העותומאנית, הן לטובת האוכלוסיה המקומית הן לטובת השולטן. הוא היה אולי המדינאי האירופי הגדול הראשון שהבחין ברגש היהודי לארץ־ישראל, והוא חתר לנצל את הרגשות האלה במדיניותה מזרח־התיכונית של אנגליה. עוד ב־1840 כתב פאמרסטון: "חוקה הדעה כיום אצל היהודים הפזורים באירופה שקרב לבוא הזמן בו תשוב אומתם לארץ־ישראל: וכתוצאה מכך גברה שאיפתם ללכת שמה והם הוגים בכוונה מרובה יותר מפתחילה באמצעים להגשמתה של אותה שאיפה".⁴⁵ "אין ספק כלל שתועלת גדולה מאד תצמח לממשלת תורכיה אם אפשר יהיה לשדל מספר ניכר של יהודים בעלי אמצעים לבוא ולהתישב באחוזות העותומאניות: שכן הונם ימציא תעסוקה לבריות ותבונתם תעניק כיוון מועיל לחרושת. ובכך יחול גידול ניכר בהכנסות המדינה".⁴⁶

בשים לב לאמירות אלו אין זה מפתיע שפאמרסטון פקד על הקונסולים הבריטיים בארץ־ישראל ובסוריה "לתת חסות ליהודים בכללותם".⁴⁷ כולל "נתינים יהודים של מעצמות זרות שאולי הפסידו את זכותם לחסות הסוכנים הקונסולריים של ארצם־

הם".⁴⁸

אף־על־פי־כן לא היתה החסות הבריטית על היהודים מקיפה, שהרי רוב היהודים

בארץ-ישראל כמו גם בסוריה היו נתינים עותומאניים; חסות זו גם לא היתה מובנת מאליה: הרוזן מאמסבורי, שר-החוץ הבריטי ב-1852, להבדיל מפאמרסטון לא היה להוט ביותר לפרוש את החסות הבריטית על יהודים רוסים; הוא גער בקונסול פין בירושלים על שעודם בכיוון זה.⁴⁹ אפילו הקונסול פין, אף-על-פי שהיה תומך נלהב בפשוטיהעם היהודים, התייחס באיבה לזהות למנהיגיהם הדתיים של היהודים בירושלים.⁵⁰

יש להדגיש כי לפעמים היתה חסות בריטית או חסות זרה אחרת למעמסה יותר מאשר לתועלת ליהודים בארץ-ישראל. ועוד: במקרים רבים הופעלה ההתערבות הזרה רק לאחר שכבר נעשתה הרעה, ולא תמיד היה בה כדי להרתיע מוסלמים מפגיעות בבני-החסות הלא-מוסלמים. ההגנה האירופית על הנוצרים, שהיתה פעילה הרבה יותר מן ההגנה על היהודים, לא היה בה כדי למנוע, למשל, את הפרעות והשחיתות בנוצרים ב-1850, 1856 ו-1860 בחלב, שכם ודמשק; למעשה הרי בעת המאורעות הללו הותקפו אפילו כמה קונסוליות אירופיות. החסות הזרה לא די שלא תמיד הבטיחה את מקבליה מפני שנאת המוסלמים והתקפותיהם אלא אף היתה אחד הגורמים העיקריים של איבת המוסלמים לנוצרים בסוריה באמצע המאה ה-19.⁵¹ יש בכך אולי משום הסבר חלקי לעובדה שהיהודים בארץ-ישראל, שהיו נתיני-חוץ בחלקם הגדול, סבלו מאיבת המוסלמים יותר מיהודי סוריה שהיו ברובם נתינים עותומאניים.

לסיכום, אפשר לומר כאן כי החסות הזרה היתה לה השפעה דו-משמעית ולא דווקא ברורה וחיובית על מצב היהודים בארץ-ישראל (ובסוריה) בתקופה הנסקרת.

עמדות מוסלמיות כלפי יהודים ונוצרים

הואיל ולא תמיד הועילה החסות הזרה, היתה טובתם של היהודים (והנוצרים) המקומיים תלויה אפוא במידה רבה בעמדתם של שני גורמים מקומיים—כלומר, השלטונות העותומאניים והאוכלוסיה המוסלמית. גורמים אלה חשובים היו במיוחד משום שהשלטון המרכזי העותומאני עדיין היה חלש במידה ידועה, והאוכלוסיה המוסלמית המקומית לא גילתה צייתנות מוחלטת. ודאי, לפרקים הוסיפו המושלים העותומאניים והערביים-המקומיים לדכא את היהודים, הזרים והמקומיים כאחד, בפרט בעיירות קטנות ונידחות שבארץ-ישראל; ברור גם שהיו מתעלמים מנגישות של מוסלמים מקומיים נגד יהודים. אף-על-פי-כן, במרוצת השנים נתמעט מספרן של מושלים מעין אלה מחמת אמצעי-ענשים שנקט השלטון המרכזי נגד מושלים עריצים.⁵²

השיפור בעמדת השלטונות העותומאניים המקומיים כלפי היהודים אפשר ליחסו בחלקו לחדרתם פן ימסרו הקונסולים הזרים לקושטא שהם מפירים את מצווה הקיסר.⁵³ אפשר גם ליחס עמדה זו בחלקה לדור החדש של הפחות העותומאניים. שספגו את הרעיונות הליברליים של התנוימאת בדבר שוויונם של כל הנתינים העותומאניים.⁵⁴

עם זאת גלוי־וברור כי ברגיל היתה עמדתם של רוב הפחות, כולל ה"ליברליים", כלפי הנוצרים המקומיים גרועה יותר מאשר כלפי היהודים; וזאת למרות העובדה שיותר מן היהודים היו הנוצרים מושא לדאגתם של הקונסולים הזרים ולרעיונות השוויון של התנוימאט. טעמו של שוני זה בעמדות היה בכך שהרבה פחות האמינו כי, להבדיל מן היהודים, אין הנוצרים מבקשים בכנות להשתלב במדינה העותומאנית אלא שאיפתם למגרה בעזרתן של מעצמות אירופה הנוצריות.⁵⁵

באמונתם זו לא נבדלו הפחות התורכיים מן המנהיגים המוסלמיים המקומיים, ואולי הושפעו מהם. הללו מצדם גם הם, בדומה לשלטונות העותומאניים, נהגו עם היהודים יתר־כבוד מאשר בעבר. נכבדים מוסלמים, למשל, גילו לפעמים יחס של התחשבות ביהודים ובעניינים יהודיים במועצות מקומיות ובכמה בת־דין שרעיים; על־כל־פנים, אם היתה מחלוקת בין יהודים לנוצרים הרי ברגיל תמכו ביהודים.⁵⁶

אפילו המוני המוסלמים, שבעמדתם תלוי היה במידה רבה בטחונם האישי של שכניהם היהודים, היטיבו מעט את התנהגותם כלפי היהודים, מן־הסתם בהשפעת מנהיגיהם ומחשש שמא יענישום השלטונות. על־כל־פנים, היה יחס המוסלמים ליהודים טוב יותר מיחסם לנוצרים. אמת, לפרקים הוסיפו המוסלמים לדכא יהודים בודדים, להתעלל בהם, להשפילם, ואפילו להרגם. אך בשום־פנים לא עשו ביהודים שפטים כדרך שעשו בנוצרים של סוריה בעת המאורעות החמורים של 1850 ו־1860.

העדפת יהודים לעומת נוצרים לא היתה, כידוע, תופעה חדשה בהיסטוריה המוסלמית או העותומאנית. אבל משך התקופה בה אנו עוסקים התבלטה עמדה זו בקשר לזכויות החדשות שעל־פי התנוימאט הוענקו רשמית לנוצרים וליהודים כאחד, והיא נקבעה על־ידי הפירושים השונים שנתנו היהודים והנוצרים לזכויות האלו. להבדיל מן הנוצרים, היו היהודים מרוצים מן החירויות וההקלות שניתנו להם למעשה ולא דרשו זכויות שוות במלואן כפי שניתנו רשמית. כך, למשל, בתחום עבודת־האלוהים הוסיפו היהודים לנהוג כבעבר, להבדיל מן הנוצרים שהחלו מיד לצלצל בפעמוני הפנסיות שלהם ולשאת צלבים גדולים בתהלוכות פומביות, דבר שהיה אסור עליהם קודם־לכן.⁵⁷

כך גם נמנעו היהודים, שלא כנוצרים, מלהפגין בראש־חוצות אותן חירויות שיכלו לפגוע ברגשות המוסלמים, כגון פתיחת בתי־יין בשווקים, רכיבה על סוסים בערים ולבישת בגדים שצבעיהם ירוקים.⁵⁸ יתר על כן, להבדיל מנוצרים רבים היו היהודים ממהרים לציית לפקודות הממשלה גם אם היה נזק בצדן—כגון הפקודה להוציא עבדים מוסלמיים לחפשי,⁵⁹ או לשלם דמי־פטור־חובה (בְּדֵל) מן השירות בצבא.⁶⁰ כן גם לא היו היהודים שותפים להתנהגות החצופה של כמה נוצרים שלפעמים היו עולבים במוסלמים, תוקפים אותם ומתגרים בהם.⁶¹

אכן, זה היה ההבדל העיקרי בין השקפות היהודים והנוצרים באשר למעמדם המדיני, ומכאן שהיתה זו הסיבה הראשית להעדפת יהודים על נוצרים אצל המוסלמים. הנוצרים תבעו בפה מלא שוויון מדיני לכל דבר והיו להם מסייעים ותומכים בכמה מעצמות אירופיות־נוצריות; לפיכך ראו בהם המוסלמים איום מדיני וסכנה בטחונות.

להבדיל מהם, הסתפקו היהודים בזכויותיהם הדתיות ובאפשרויות הכלכליות שלפנייהם ולא התעקשו להשיג את מלוא הזכויות המדיניות, מתוך שהבינו כי ממילא אין הדבר ברהישיג. הם הוסיפו לנהל את חייהם כמיעוט דתי קטן שאין לו שום מטרות מדיניות ויש לו רק "ענין בטובת הארץ בהוה ולעתיד-לבוא"⁶². יתר על כן, בדרך-כלל השתדלו היהודים בארץ-ישראל להוכיח את נאמנותם למדינה העותומאנית-המוסלמית, בפרט כשהיתה צפויה לסכנה מבחוץ כמו בזמן מלחמת-קרים.⁶³ אחת הדרכים להוכחת נאמנות זו היתה הצטרפות למוסלמים בהעלבת נוצרים ובתקיפתם בזמן של מתיחות אנטי-נוצרית.⁶⁴ קיצורו של דבר, העובדה שעתה נעשו הנוצרים האויב המשותף סייעה מן-הסתם לשפר את יחסי המוסלמים והיהודים. משקיף יהודי בן אותה תקופה תיאר בקצת הגזמה את האופי החדש של היחסים בין העדות ב-1859:

"הישמעאלים (המוסלמים) והיהודים אינם שונאים זה לזה; אדרבא, אוהבים זה לזה; אבל לערלים (הנוצרים) הישמעאלים שונאים הם".

בכללו של דבר הרי משך אמצע המאה ה-19, בעוד התהום בין מוסלמים לנוצרים מתרחבת, משתפרים היו יחסי המוסלמים והיהודים, בעוד אשר בשביל הנוצרים היה זה מצב הרת-שואה שאף הביא לידי הגירה חלקית, בשביל היהודים היתה זו שעת-כושר לבסס את מעמדם ולהתקדם מבחינה חברתית וכלכלית; וליישוב היהודי בארץ-ישראל במיוחד היתה זו הזדמנות להתעצמות מספרית ומעשית ניכרת מכוחה של עלייה מאירופה.

הערות

¹ המספרים הם אומדנות, שעובדו על פי המקורות הבאים: א. יערי (עורך), מסעות ארץ-ישראל (תל-אביב, 1946), עמ' 502 יגו'; המגיד, שבועון בעריכת א. זילברמן (ליק, שנת הופעה 1, מס. 14), עמ' 55, 176; בריטניה הגדולה, פ.ר.א. משרד החוץ 78/495, רוז אל קאנינג, מס. 36, ביירות, 24 במאי 1842.

² הצר אל-לית'אם ען נעבאת אל-שאם (מצרים, 1809), ע' 45; מ. מישאקה, מונתח'פאת מן אל-ג'וזאב עלא אקתיראח אל-אחמאט (ביירות, 1955), ע' 139. ראה גם מ. מעוז, הרפורמה העותומאנית כסוויה ובארץ-ישראל 1840-1861 (אנגלית, אוקספורד, 1968), ע' 17.

³ שם, עמ' 17-18 והערה.

⁴ ס. ג. ספירידון (עורך), קורות ארץ-ישראל 1841-1821, כתיביר הנוזיר ניאופיטוס מקפריסין (אנגלית, ירושלים, 1938), עמ' 3-122; אסד רסתום, אל מחפוזאת אל-מאלגיה אל-מצריה (4 כרכים-ביירות, 1940-43), ב, 366, מס. 3077; ק. שולמן, ספר אריאל (וילנה, 1856), ע' 69.

⁵ משה"ח 78/283 מאת קמבל, מוזבא אצל י. הופמן, מוזחמד עלי כסרויה, עבודת-דוקטור שלא נתפרסמה, האוניברסיטה העברית (ירושלים, 1963), ע' 336. ראה גם מונטפירוי, יומנים (אנגלית, עורך ל. לוה, לונדון, 1890), ע' 358.

⁶ קוסטנטין אל-באשא (עורך), מוד'פראת תאריח'יה (חריסה, 1925), ע' 119; הופמן, כנ"ל, עמ' 335, 407; ראה גם שורוק, תבואות הארץ (ירושלים, 1843), ע' 481.

⁷ ראה מכתבים מיהודים בטבריה אל סיר מ. מונטפירוי משנת תקצ"ט (1839) באוסף מונטפירוי, מכון בן-צבי, האוניברסיטה העברית, ירושלים; הש' עבד אל-כרם ע'ראיבה, סוריה פי אל-קרן אל-תאמע'יע'ער 1840-1876 (קאהיר, 1961-2), עמ' 5-124.

⁸ שולמן, אריאל, ע' 7; ספירידון, כנ"ל, ע' 100.
⁹ שם, ע' 79.

¹⁰ י. בן־צבי, "מאורעות צפת", צפונות, כרך ז (ירושלים, תשכ"ג), עמ' 277 וגו'. ראה גם יוסף אל־דבס, תאריח' פוריה (ביירות, 1905—1893), ח, 649.

¹¹ פרטים ראה אצל י. ריבלין, "עלילת דמשק", אצל מ. הכהן (עורך), משפטים ועלילותיהם (תל־אביב, 1967), עמ' 42 וגו'; ע'ראייבה, כנ"ל, ע' 125; מינספורי, כנ"ל, עמ' 210—206; מישאקה, כנ"ל, עמ' 132 וגו'; אל־באשה, כנ"ל, עמ' 203—188.

¹² פרטים מלאים על המשפט וההתפתחות לאחריו ראה משה"ח 78/410, וורי אל פאמרסטון, מס. 6, 22 במאי 1840; מס. 7, 22 במאי 1840; מס. 8, 23 במאי 1840; מס. 11, 20 ביולי 1840; מס. 12, 18 באוגוסט 1840. ראה גם אל־באשא, עמ' 203—188.

¹³ "הרגום הפירמאן חטי־שריף... מיום 12 רמזאן 1256", אצל מינספורי, כנ"ל, 9—278. ראה גם א. גלנטי, תעודות רשמיות תורכיות בנוגע ליהודי תורכיה (צרפתית, קושטא, 1931), עמ' 185—9.

¹⁴ באשוואלת ארשיבי (ב. א.), קושטא, איראדלר חאריג'יה, מס. 527, 3 ג'ומאדה א' 1257; ראה גם משה"ח 195/181, פאמרסטון אל פונטובי, מס. 95, 21 באפריל 1841, אצל חיימסון, הקונסוליה הבריטית בירושלים (לונדון, 1939, 1942), א, 40.

¹⁵ ב. א., איראדלר חאריג'יה, מס. 532, 9 ג'ומאדה א', 1257; ראה גם פירמאן מאוואחר רג'ב 1257, ספריית האוניברסיטה העברית, מס. אר/35/40/כת"י 37 198.

¹⁶ ב. א. מאליידן מודורר, מס. 9061, ע' 3, סעיף 9, 1257 (1841).

¹⁷ אל־באשא עמ' 4—243; משה"ח 78/447, וורי אל בידול, פרטי, דמשק, 21 באוגוסט 1841.

¹⁸ ב. צ. גת, היישוב היהודי בארץ־ישראל 1840—1881 (ירושלים 1963), עמ' 47, 82, 88, 188.

¹⁹ מעוז, כנ"ל, עמ' 4—33, 181.

²⁰ משה"ח 78/368, יאנג אל פאמרסטון, מס. 13, ירושלים, 25 במאי 1839, אצל חיימסון, כנ"ל,

א, 4—7.

²¹ ג'. פיין, *Sirring Times* (לונדון, 1878), ב, עמ' 77 וגו', 321.

²² שם, ב, 321 וגו', 9—408; משה"ח 78/1454, פיין אל מאמסבורי, מס. 1, ירושלים, 1 בינואר

1859.

²³ שם; גם פיין, ב, עמ' 69—63, 328, 409; משה"ח 78/874, פיין אל פאמרסטון, מס. 9, 5 בדצמבר 1851; הש' גת, עמ' 47—41, 60 וגו'.

²⁴ משה"ח 78/1294, פיין אל קלארנדון, מס. 36, ירושלים, 15 בספטמבר 1857.

²⁵ ראה מעוז, כנ"ל, עמ' 8—207 והערות.

²⁶ שם.

²⁷ ישראל בן יוסף בנימין, ספר מסעי ישראל (ליק, 1859), עמ' 9—8; הש' משה"ח 78/839 פיין אל פאמרסטון, מס. 20, ירושלים, 27 בספטמבר 1850; ריישר, שערי ירושלים (למברג), 1866, ע' 17.

²⁸ ראה לענין זה: משה"ח 78/874, פיין אל קאנינג, מס. 10, מסופח לפין אל פאמרסטון, מס. 6, ירושלים, 24 ביולי 1851; *Jewish Intelligence*, כב, מס. 260, מובא במשה"ח 78/1217, פיין אל קלארנדון, מס. 1, ירושלים, 7 בינואר 1856. ראה גם רייטר, עמ' 18, 28; משה"ח 78/2068, מור אל פאמרסטון, מס. 45, ביירות, 1 בדצמבר 1849, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 156.

²⁹ מעוז, כנ"ל, ע' 189.

³⁰ שם.

³¹ משה"ח 78/1383, פיין אל קלארנדון, מס. 1, 1 בינואר 1858, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 257.

³² ראה לענין זה: פיין, כנ"ל, א, 102; ב. א. איראדלר מג'ליסי ואלא, 17 רג'ב 1266.

³³ מעוז, כנ"ל, עמ' 194—119.

- ⁵¹ ב. א. איראדלר דאחיליה, מס. 21422/7, 9 ד' אל'חיג'ה 1271 ; משה"ח 195/292. פין אל קאנינג, מס. 8, ירושלים, 5 ביולי 1850 ; A.E., ירושלים, ה. 8 בנובמבר 1856.
- ⁵² מעוז, כנ"ל, עמ' 7—196.
- ⁵³ משה"ח 78/963, פין אל קלארנדון, מס. 33, ירושלים, 28 בדצמבר 1853, ר' חיימסון, א. 219.
- ⁵⁴ שם, בספח מס. 2, ע' 220.
- ⁵⁵ ד. הופווד, הנוכחות הרוסית בסוריה ובארץ-ישראל 1843—1914 (אנגלית). אוקספורד, (1969), ע' 53.
- ⁵⁶ משה"ח 78/1454, פין אל מאמסבורי מס. 1, ירושלים, 1 בינואר 1859.
- ⁵⁷ מספר היהודים תחת חסות אירופית בארץ-ישראל הגיע במחצית המאה ה-19 ל-5.000. מתוכם היו 3.000 תחת חסות אוסטריה, 1.000 תחת חסות בריטית והיתר תחת חסות פרוסיה, רוסיה ושאר ארצות אירופיות. ראה גת, כנ"ל, ע' 87.
- ⁵⁸ ראה משה"ח 195/226, ווד אל ווולי, מס. 11, דמשק, 26 באוגוסט 1846 ; משה"ח 195/1458, מיסק אל רדקליף, מס. 12, דמשק, 10 ביוני 1857.
- ⁵⁹ משה"ח 78/1220, מיסק אל קלארנדון, מס. 12, דמשק, 31 ביולי 1856.
- ⁶⁰ מעוז, כנ"ל, ע' 217.
- ⁶¹ פין, כנ"ל, ב, 462.
- ⁶² משה"ח 78/390, פארמרטון אל פונסנובי, מס. 134, משה"ח. 11 באוגוסט 1840 אצל חיימסון, כנ"ל, א, 33.
- ⁶³ משה"ח 78/391, פארמרטון אל פונסנובי, מס. 248, משה"ח, 24 בנובמבר 1840, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 34.
- ⁶⁴ משה"ח 78/368, בידוול אל יאנג, מס. 2, משה"ח, 31 בינואר 1839, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 2.
- ⁶⁵ משה"ח 78/963, רוז אל פין, חזון, ביירות, 30 ביוני 1874, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 220.
- ⁶⁶ משה"ח 78/913, מאמסבורי אל פין, מס. 5, משה"ח 8 בנובמבר 1852.
- ⁶⁷ ראה, למשל, משה"ח 195/292, פין אל קאנינג, מס. 8, ירושלים, 5 ביולי 1850.
- ⁶⁸ מעוז, כנ"ל, עמ' 217 וגו'.
- ⁶⁹ ראה, למשל, משה"ח 78/836, מור אל פארמרטון, מס. 21, ביירות, 1 באפריל 1850 ; משה"ח 78/872, ווד אל פארמרטון, מס. 24, דמשק, 26 ביולי 1851.
- ⁷⁰ הש' משה"ח 78/874, פין אל פארמרטון, מס. 6, ירושלים, 24 ביולי 1851.
- ⁷¹ ראה, למשל, משה"ח 78/1220, מכתב מאת הפחה של דמשק לקונסול, כלול במיסק אל קלארנדון, מס. 12, דמשק, 31 ביולי 1856.
- ⁷² ראה מעוז, כנ"ל, עמ' 210 וגו'.
- ⁷³ ראה משה"ח 195/207, וורי אל קאנינג, מס. 10, חלב, 10 באפריל 1844, משה"ח 78/2068, מור אל פארמרטון, מס. 44, ביירות, 25 באפריל 1849 ; משה"ח 78/1118, ווד אל רדקליף, מס. 37, כלול בווד אל קלארנדון, מס. 43, דמשק, 9 בנובמבר 1855.
- ⁷⁴ מעוז, כנ"ל, עמ' 91—190.
- ⁷⁵ שם, עמ' 190 וגו'.
- ⁷⁶ משה"ח 78/499, ווד אל אברדין, מס. 46, דמשק, 14 ביוני 1842.
- ⁷⁷ מעוז, כנ"ל, עמ' 33—232.
- ⁷⁸ שם, ע' 228.
- ⁷⁹ משה"ח 78/444, יאנג אל פונסנובי, מס. 11, ירושלים, 11 ביוני 1841.
- ⁸⁰ פתאב אליאחזון פי תאריח' אל-שאם לבנאן (כת"י מס. 9, 956, AUB) ע' 125 ; משה"ח 78/1121, פין אל קלארנדון, מס. 11, ירושלים, 11 בספטמבר 1855, אצל חיימסון, כנ"ל, א, 238.
- ⁸¹ פתאב אליאחזון, ע' 125 ; משה"ח 78/447, וורי אל בידוול, דמשק, 21 באוגוסט 1840.
- ⁸² א. יערי, מסעות שליח צפת (ירושלים, תש"ב), ע' 19.